

[Введіть текст]

Соціокультурне середовище регіону у системі національної безпеки України: особливості функціонування і розвитку.

Варга Н.І.

**кан. соц. наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородського національного університету**

Вплив соціально-культурного середовища на інституціоналізацію неформальної зайнятості.

У статті розглянуто процеси інституціоналізації неформальних практик, які пронизують всі без винятку форми економічної реальності. Часто неформальні практики вкорінені в зазорі законів і неписаних норм поведінки. Показано, що чим глибше цей зазор, чим слабший механізм примусу до виконання закону, тим більш поширені неформальні практики. Показано, що поширення неформальних соціальних практик є природною відповіддю на значне відставання розвитку легальних інститутів державної влади від розвитку реальних суспільних відносин, потреб та інтересів. В поняття «неформальний сектор» включено діяльність господарських агентів, які не вписуються в установлені інституційні правила або знаходяться поза інституційним захистом. Розглянуто ряд гіпотез функціонування неформальної економіки, а саме неформальну економіку пов'язано з відсталістю країни, з характеристикою економічної периферії або із притулком для тих, хто не може легально працевлаштуватись.

***Ключові слова:** інституціоналізація, неформальні практики, економіка, інститути, соціальна середовище.*

Трансформаційний процес, притаманний перехідній економіці України, містить у собі значні механізми тінізації і неформалізації. Закінченість, історична приреченість моделі радянського розвитку, глибока криза радянського управління та високий ступінь тінізації всіх суспільних відносин цього суспільства були зумовлені насамперед тим, що її економічна, соціальна та політична системи виявилися неспроможними адаптуватися до умов сучасного розвитку. Однак, процес модернізації не тільки не послаблює процесів тінізації, а й у багатьох випадках посилює їх. Особливе занепокоєння викликає глибока розбалансованість

[Введіть текст]

економіки, до краю деформована структура виробництва, спотворена за своїм змістом система власності, значна частина якої базується на тіньових, корумпованих зв'язках. Є реальна загроза консервації цих явищ [1, с. 16]. У зв'язку з цим великого значення набуває подальша конкретизація механізму тінізації в процесі реформування економіки.

Для української економіки історична обумовленість періодичності реформування виявилася у циклічній хвилі модернізації. Економічна модернізація являє собою процес пристосування за допомогою реформ національного господарства до дії принципів і механізмів, зокрема ринкових, які панують у світовому співтоваристві, це багатогранний процес перетворення цього господарства в один з елементів світового. Модернізація є складним комплексним завданням економічної реформації, яке повинно вирішуватися у єдності з приведенням у відповідність з його принципами соціально-економічних відносин, матеріально-технічної бази і структури народного господарства (у залежності від конкретного стану це може бути промисловий переворот, індустріалізація, постіндустріалізація, неоекономіка), зі зміною поведінкових характеристик населення і пануючої ідеології, з пристосуванням до них істеблїшменту, правової системи тощо. Водночас слід звернути увагу на дію принципів збереження в цьому ряду метаморфоз національної економіки, на збереження у соціальній пам'яті суспільства основних засад її організації. Як підкреслює з цього приводу Д. Норт, “хоча офіційні правила можуть змінитися за одну ніч внаслідок політичних або юридичних рішень, неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями й кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої поведінки. Ці культурні обмеження не лише пов'язують минуле із сучасним і майбутнім, але й дають нам ключ до пояснення шляху економічної зміни” [2, с. 15]. Внаслідок суперечностей між докорінними змінами офіційних правил з наявними неофіційними обмеженнями виникає “нездоланне напруження, що приводить до довготривалої політичної і економічної нестабільності”. Звідси робиться принципової ваги висновок: у процесі трансформаційних змін “історія має серйозне значення”.

[Введіть текст]

Досить переконливими є аргументації на рахунок того, що наше суспільство з часів першого кроку в сторону Заходу залишається недорозколотим суспільством. Протиборство західників і традиціоналістів підживлюється із двох джерел: способом життя в великих містах і щоденними практиками провінційного села (значної кількості українського селянства). Після модернізованого кроку історично завжди слідує повернення до традиціоналізму. Відбувається анклавізація, гібридизація, розвиток форпостів соціального прогресу західноєвропейського типу в великих містах і примикаючих до них територій при збереженні значних відносно застійних регіонів країні [3].

Соціологічні дослідження багатьох авторів свідчать про те, що сьгоднішні українці є досить активними в облаштуванні свого життя, життя своєї сім'ї і в цьому проявляється вражаючий оптимізм. Вони значно песимістичні по відношенню до майбутнього країни. Найбільш оптимальне пояснення цьому полягає в тому, що люди не бачать для себе можливості контролювати ситуацію поза межами вузького життєвого простору. Самоідентифікація в колі найближчих родичів є на порядок вищою ідентифікації з великими соціальними утвореннями. Цей злам ідентичності – ефект пострадянського періоду, різкий перехід від ідентичності “понад усе ми – радянські люди, що звучить гордо”, до самовизначення “ми – це мої близькі”, і ні державі, ні іншим нема до нас справи. Польський соціолог С. Осовський назвав це ефектом “ліліпута” [3, 4].

Дискусії щодо головного питання, яким шляхом рухатися далі, зводяться до розуміння того, що потрібно шукати свій власний шлях трансформаційного процесу. Проте вітчизняні трансформації можуть бути успішними за умови високого авторитету державних структур.

Перехід від командної економіки до ринкової супроводжується кардинальними змінами в системі методів державного регулювання, деформацією колишньої системи адміністративних методів і створення нової системи економічних регуляторів. Українські реформи мають ряд особливостей і негативних тенденцій. Вітчизняні реформатори провели дії стрімко, не звертаючи уваги на відсутність ринкової інфраструктури і не рахуючись з економічною і соціальною розрухою. В

[Введіть текст]

результаті була реалізована програма необдуманого лібералізації, приватизації і обмеженої стабілізації. Лібералізація відбувалась через подолання державного контролю, стабілізація здійснювалась методами редуціювання бюджету, а успіх приватизації залежав від обставин, при яких проходила передача державності в приватні руки.

Головними помилками реформаторів стали: спрощені інтерпретації з серйозними політичними наслідками; занадто багато уваги приділялось інститутам, мало – місцевим умовам; західна транзитологія як форма інтелектуального полонізму; закінчення комунізму не рівняється розквіту демократії; нема чіткої схеми переходу, технології політичних реформ; вибори не рівняються демократичному устрою; значення традиційних культур; необхідність функціонуючої держави; те, що Захід називає транзитом, є нормою для деяких суспільств; необхідність досліджувати суспільства знизу, виходячи з місцевих умов, а не зверху, за шаблонами транзиту [5].

Думки з приводу значимості неформальних інститутів є не новою, а в останній час вона стає все більш актуальною, опиняється в сфері досліджень економістів, соціологів, політологів. Досить влучно висловився Д. Норт, «Ми, живучи в сучасному західному світі, вважаємо, що життя, економічні процеси підкоряються офіційним законам і правам власності. Проте навіть в найбільш розвинутих економіках формальні правила складають невелику (хоча і досить важливу) частину тієї сукупності обмежень, які формують сформовані перед ними ситуації вибору... Наша поведінка у великій мірі визначається неписаними кодексами, нормами і умовностями» [6]. Тому поняття «неформальності» досить надійно увійшло в дослідницький обіг, а неформальна економіка вже давно не ототожнюється з тіньовими і маргінальними господарськими укладами, виступаючи невід'ємною частиною всієї економіки.

В складі інститутів Д. Норт виділяє три головні компоненти: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності); б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти); в) механізми примусу, які забезпечують дотримання правил (суди, міліція, громадська думка,

[Введіть текст]

осуд і т. д.). Формальні інститути і механізми, їх захисту встановлюються і підтримуються свідомо, частіше за все – адміністративною дією держави. Як відмічає Норт, що набагато легше описати формальні правила суспільства, ніж неформальні правила, за допомогою яких люди структурують свої взаємовідносини і слідує їм. Хоча зміст неформальних правил не піддається точному аналізу і однозначному визначенню, але в реальному функціонуванні суспільства вони мають визначальне значення [6].

Звідки беруться неформальні обмеження? Найчастіше вони виникають із інформації, яка передається за допомогою соціальних механізмів, і являється частиною тієї спадщини, яку ми називаємо культурою. Культуру можна визначити, як «трансляцію, шляхом навчання та імітації, від одного покоління до іншого знань, цінностей і інших факторів, які впливають на поведінку» [7].

Як відмічають дослідники, якщо у вертикальному плані структура інститутів може розглядатись з позиції відтворюючого циклу, галузевого, «секторального» і т. д., то у вертикальному плані – про різний рівень укорінення інститутів в соціально-культурному середовищі. Саме тому виділяють формальні (офіційно прийняті нормативно-правові акти) та неформальні інститути (кодекси поведінки, традиції, звичаї, табу). Формальні інститути лежать на поверхні суспільного життя, а неформальні інститути носять більш латентний характер, будучи глибоко укоріненими в культурі, менталітеті людей. Неформальні інститути, на відміну від формальних, складаються спонтанно, як результат взаємодії багатьох людей. Неформальні ж інститути є результатом формування на протязі існування багатьох поколінь. Об'єктивно закріплюючись у свідомості людей, функціонують через неформальні норми організації соціального життя. Вони більше тягнуться до соціокультурної системи суспільства і її ціннісно-нормативного ядра. Неформальні інститути, норми, виростаючи із соціокультурної сфери суспільства, тісно пов'язані із його ціннісно-нормативною системою координат, в рамках якої відбуваються всі соціальні взаємодії.

Виникаючи як засіб координації часто повторюваних форм людської взаємодії, неформальні обмеження являються: 1) продовженням, розвитком і

[Введіть текст]

модифікацією формальних правил; 2) соціально санкціонованими нормами поведінки; 3) внутрішньо обов'язковими для людини стандартами поведінки.

В сучасній вітчизняній соціології поки не склалося чіткого підходу до відношення формального та неформального простору в соціального життя. Ці два простори ніби відірвані один від одного, існують ізольовано, самостійно, тільки зрідка в конкретних життєвих обставинах пересікаючись між собою.

Неформальні інститути акцентуються на спадковості, вони більш інерційні і стійкі до змін. Саме вони лежать на перехресті соціокультурних і інституційних схем, відображаючи певні цінності та норми. Неформальні інститути задають «внутрішню» імперативність поведінки, а формальні – «зовнішню», визначаючи внутрішню та зовнішню регуляцію, мотиваційні і стимуляційні аспекти поведінки. Незважаючи, ніби на зовнішню м'якість неформальних інститутів, вони за своєю дією на поведінку людини можуть бути більш жорсткими і впливовішими за формальні правила. Не дивлячись на те, що неформальні правила пронизують все наше життя, їх досить важко виміряти і дослідити. Формальні правила, які в свою ієрархію включають сукупність законодавчих форм, від конституції до статутів, описати простіше, ніж неформальні.

З теоретико-методологічного боку виділення і протиставлення двох соціальних просторів сучасному трансформаційному суспільстві пов'язано з конфліктністю офіційно існуючої інституційної системи. Поширення неформальних соціальних практик може виступати природною відповіддю на значне відставання в розвитку легальних інститутів державної влади від розвитку реальних суспільних відносин, потреб та інтересів. В багатьох сферах суспільного життя неправові практики розширюються, стають більш багатоманітними, закріплюючись в масовому досвіді. В кінцевому рахунку вони нерідко стають органічною частиною нових суспільних інститутів, визначаючи їх «мутацію», переродження в порівнянні з правовими закордонними зразками [8, с. 89-90; 9, с. 320].

[Введіть текст]

Постійне відтворення цього процесу свідчить про те, що в його основі лежить певний соціальний механізм, знання про який носить визначальний практичний і теоретичний зміст. Він включає в себе три основні елементи: формально-правові і адміністративні норми, що встановлюються і контролюються державою; соціокультурні норми, які контролюються громадянським суспільством та інституціолізовані соціальні практики.

Базис кожного соціального інституту складають правові норми, формально зафіксовані в законах, підзаконних актах і інших правових документах. Повнота, несуперечність і легітимність цих норм, їх справедливість в очах суспільства визначають соціальну якість і ефективність функціонування інституту.

Невід'ємним елементом соціального інституту є соціокультурні норми, які регулюють поведінку соціальних акторів в певних сферах суспільного життя. Дотримання цих норм контролюється через культурні механізми – громадська думка, моральний осуд. Функціонування цих форм контролю в багатьох випадках визначається рівнем правосвідомості і суспільної активності громадян. Як писав Т. Веблен, «звичайний спосіб мислення людей», який він назвав інститутами, «має тенденцію продовжувати своє існування досить довго» [10]. Саме ці глибокі ментальні пласти, об'єктивно обумовлені глибоким укоріненням в соціально-культурній системі, якщо і піддаються змінам, то потребують значних зусиль і реалізуються поступово [11, С.249].

Функціонування соціальних інститутів проявляється також в соціальних практиках, які втілені в правових і культурних нормах життя. При чому не всі соціальні практики носять інституціолізований характер. Інституціоналізації піддаються переважно ті із них, які відрізняються важливістю, масовістю або стійкістю і традиційністю. Саме такі норми, інститути складають стійке ядро життєдіяльності даного суспільства, на відміну від штучно насаджених органами держави.

Варто зауважити, що ефективність функціонування інститутів в багатьох випадках залежить від взаємної відповідності: по-перше, формальних і неформальних норм; по-друге, норм і реальних практик. Проте даний алгоритм

[Введіть текст]

спрацьовує в цивілізованих суспільствах, а в трансформаційних суспільствах справи можуть іти по-іншому. Довготривале ослаблення інституційних систем, постійні реформи приводять до відхилення реальних соціальних практик від правових норм. Крім того, можливий зворотній процес інституалізації неправових норм, неформальних сфер суспільного життя. При чому часто прийняття нових законів, поява нових формальних інститутів не впливає на зміну суспільних практик реального соціального життя.

В інституційно-еволюційній теорії розрізняють три типи взаємовідносин між змістом старих і нових інститутів, а саме *path dependence* – глибокий зв'язок, значна залежність нових інститутів від старих, *path determinacy* – менш сильна залежність, що залишає місце для виникнення абсолютно нових інститутів, і *path indeterminacy*, або *path independence* – відсутність зв'язку між старими і новими інститутами [11, С.249].

Актуальним стає звернення до інституційного контексту «ефекту блокування», ефект залежності від траєкторії попереднього розвитку суспільства [12]. Ця складність пов'язана зі взаємодією між суспільством і певним історичним, культурним контекстом функціонування. Бідність в країнах третього світу дуже часто визначається саме інституційним обмеженням в цих країнах, і в Україні до прикладу. Залежність від траєкторії попереднього розвитку – це ключ до аналітичного розуміння довгострокових змін.

Процес становлення нових інститутів може відбуватися різними способами. Так, один із варіантів, що особливо стосується інституту неформальної зайнятості, – це «заміщення норм». Формальні норми, інститути функціонують, але в той же час діють і широко поширеними є їх неформальні форми. Вони можуть бути частково законними, проте дієвими, функціональними через масштабність і тривалість існування. Як відзначає Якобсен, «відхилення, девіації можуть стати частково законними за рахунок довготривалого свого існування» [12, С.203].

Подібні форми інституціалізованого відхилення можуть привести до морфогенезу або встановлення нових норм. Вони можуть також отримати статус

[Введіть текст]

санкціонованих, частково легітимних і вбудованих в нормативну структуру суспільства.

Морфогенез шляхом нормативного відхилення починається з випадків аберантної поведінки тих, хто визначає норми занадто жорсткими і не повністю дієвими. Відповідно до Мертона, відбувається «поступове ослаблення законності і розширення використання незаконних, але більш ефективних відхилень правил поведінки [12, с.287].

В цілому ряді випадків уникнення норм цілком залишається в приватній сфері і не має соціальних наслідків. Проте, коли відхилення стають поширеними в суспільстві, коли їх починає підтримувати, розділяти більшість людей, тоді відбувається інституціоналізація неформальних норм і інститутів суспільства. Порухення тих чи інших правил, які раніше розглядались як законні, підхоплюються оточенням, особливо якщо порушники досягли успіху, стали успішними. Як відмічав Мертон, «ці успішні шахраї стають зразком для наслідування. Як приклад, приводить приватних підприємців в країнах «реального соціалізму», дії яких сприймались багатьма, особливо молоддю, як «рольові моделі», хоч більшість розуміли, що вони досягли свого положення, порушуючи закони, які регулювали планову економіку.

Масове відхилення від норм в поєднанні з широко поширеною думкою, що «всі так роблять» приводить до того, що такі відхилення носять регулярний, повторювальний характер. Р. Уільямс описує дану ситуацію, як «соціальні норми приховано порушуються в широких масштабах, за мовчазної згоди і навіть підтримки суспільством або певною групою до тих пір, поки таке порушення не стане явним». Саме в колишніх соціалістичних країнах широке поширення отримала неформальна економіка, що виражалась в крадіжці товарів, матеріалів, інструментів і т. д. з державних підприємств. Тут традиційні моральні заборони, які діють відносно приватної власності, для більшості не спрацьовували тому, що «державний» - означало «нічий» [12].

Це все приводить до появи в науковій літературі таких термінів, як «квазігромадянське суспільство» і «тіньова держава» підкреслює не тільки суттєві

[Введіть текст]

відмінності між формальними і неформальними соціальними інститутами, але і свідчить про процес інтенсивного розвитку неформальних зв'язків, і відповідно, стабільних норм тіньової, неофіційної взаємодії. Сучасна «інституційна нестабільність» створює перепони в повноцінній легалізації неформальних практик, як з боку легальних інститутів влади, так і побажань самого населення в їх формалізації.

Наступний етап на шляху нормативного морфогенезу, за Мертоном, настає тоді, коли абертивна, але «успішна поведінка» отримує все більший розмах і прагне ослабити або навіть замінити законність інституційних норм, які діють в системі.

Таким чином інституціоналізація відхилень включає в себе чотири моменти: по-перше, вони мають певний визначений, регулярний характер; по-друге, приймаються більшістю, носять масовий характер, тобто з особистої сфери переходять в громадську; по-третє, організовані у вигляді відпрацьованої «соціальної механіки»; по-четверте, вони рідко піддаються покаранню, а якщо і піддаються санкціям, то, зазвичай, в символічній формі, щоб підтвердити недоторканість правил і норм [13, С.293].

В найбільш широкому розумінні інститути і інституційні схеми являється головним аспектом інституційної структури суспільства. Саме вони формують певні нормативні моделі, які визначають, що в для даного суспільства є прийнятним, звичайним, належним, законним чи очікуваним способом дії чи соціальних взаємовідносин.

За класифікацією Д. Нортона, є два первинних критерії, які визначають діяльність людини і є визначальними при інституціоналізації. По-перше, такими моделями виступають моделі, засновані на загальноприйнятому в даному суспільстві моральному почутті; конформізм по відношенню до них – питання не тільки доцільності, а й морального обов'язку. По-друге, саме цих дієвих норм притримується досить значна кількість населення.

Іншим, також досить дієвим шляхом є інституціоналізовані моделі, які представляють собою частину соціальної структури, саме завдяки цьому процесу

[Введіть текст]

соціальна діяльність перестає бути хаотичною і безладною. З цієї точки зору, інституціональна структура – це один із способів «інтеграції» діяльності залучених до неї індивідів. Інтеграція функціонально необхідна для того, щоб система залишалась в стабільному стані і була здатна подолати внутрішні конфлікти.

Найбільш поширеними формами інтеграції соціальної системи, по-перше, всі можливі форми діяльності і відносин диференціюються. Стійкість соціальної системи можлива лише в тому випадку, коли в певних межах люди діють певним визначеним чином, у відповідний час і у відповідному місці.

Крім того, дуже важливо, щоб інші знали, що можна очікувати від даного індивіда. Так, в будь-якому суспільстві ми знаходимо інституційне визначення ролей, тобто того, що, як очікується, певні індивіди повинні чинити у різних умовах і взаємовідносинах. Кожен індивід, як правило, володіє певним набором таких ролей.

Якщо ми додаємо до цього суб'єктивний бік, то виявиться, що одним із основних елементів інституційної структури виступає система моральних почуттів. Для того, щоб інституційні моделі діяли, то вони мають бути підкріплені моральними почуттями більшої частини членів суспільства. «Стереотипний» характер інституційних значень гарантує їх запам'ятовуваність. На рівні становлення інститутів проходить процес рутинізації і тривіалізації.

Досить корисним є підхід до розуміння впливу культури на суспільний розвиток, оснований на ментальних моделях. Ментальні моделі - це ті основні цінності, які визначають поведінку людини. Культура є більш ширшою категорією, діє на макрорівні; ментальні ж моделі працюють на мікрорівні. Ментальні моделі притаманні окремим людям і групам людей, тому їх можна описати і змінити. Культура відображає всю сукупність особистих ментальних моделей і в свою чергу впливає на їх формування. Тому, щоб реально зрозуміти ситуацію, потрібно брати за основу найбільш поширені ментальні моделі про процес створення багатства і ведення підприємництва. При досягненні благоустрою потрібно закласти не тільки макро- і мікроекономічні основи, але і запровадити в національну економіку

[Введіть текст]

“конкурентний спосіб мислення”, який би забезпечував інновації і підвищення виробництва.

Труднощі полягають в тому, щоб враховувати ставлення людей до питання формалізації своєї зайнятості. У нас переважають певні стереотипи, які суперечать логіці економічного аналізу, прикладам успішної бізнес-практики і бажанням вчитися новим методам. Тому дуже важливо побачити, розуміти і враховувати стереотипи поведінки і мислення. При цьому потрібно підкреслити необхідність зв'язку між культурою і національною конкурентноздатністю. Ставлення людей до таких понять, як підприємництво, зайнятість або конкуренція зумовлює якість і спрямованість їх стратегічних рішень. При дослідженні потрібно звернути увагу на спосіб мислення, який переважає при управлінні компаніями, і формування стратегій і реакцій на виклики, з якими щоденно стикається підприємництво. Нове розуміння реформ повністю не реалізується на практиці, оскільки воно вступає в протиріччя з внутрішніми поняттями людей про те, як сформований світ, поняттями, які обмежують нас звичною манерою мислення і поведінки. Тому дисципліна управління нашими моделями ментальності – усвідомлення і зміна наших внутрішніх картин будови світу – може стати головним кроком вперед для подальших реформ. Для створення успішного підприємництва західного зразка необхідна переорієнтація традиційних моделей ментальності, поширених у нашому суспільстві.

У дійсності багато фактів говорять про те, що елементи традиційних культур часто вступають у протиріччя із сучасними видами діяльності і не відповідають вимогам сучасної “економічної людини”. Серед широких прошарків населення продовжують зберігати свою значимість глибокі архаїчні уявлення про працю, багатство, професійну діяльність, підприємництво. Саме вони формують стійкі психокультурні параметри робочої сили, які перешкоджають їх участі у офіційній економіці [14, с. 145].

Невід’ємним атрибутом соціальних інститутів є їхня легітимність – прийняття суспільством (соціальною групою) певних соціальних правил, тобто згода з певним соціальним порядком. Як підкреслював С. Макеєв,

[Введіть текст]

«інституціалізація неможлива без легітимації, при чому легітимація в чотирьох вимірах [15, с.145] – ціннісно-ідеологічному, індивідуально-поведінковому, правовому і соціально-груповому.

Морфогенез суспільних інститутів виникає як результат внутрішніх імпульсів, так і під впливом зовнішнього середовища. Тому суспільства потребують нових, адекватних, відповідних інституційних форм, в яких буде закріплено відповідний рівень легітимізації соціальних взаємодій. Відповідно, ми приходимо до узагальнень, що інституційне середовище, яке сформоване різноманітними інституційними формами, є рухливим і обумовленим історичним, культурним контекстом.

В той же час варто ще раз звернути увагу на поняття *path dependence*, як певного «фільтра» успішності або марності становлення певних інститутів. Як писав Д. Норт, «економія від обмежених видів діяльності, взаємодоповнюваність, мережеві зовнішні ефекти в рамках певних інституційних матриць роблять інституційні зміни неперервними і залежними від траєкторії попереднього розвитку» [6, С.293]. Доречним є тезис про обумовленість теперішнього і майбутнього минулим, визнається, що «будь-який конкретний процес розвитку ґрунтується, в кінцевому рахунку, на попередньому розвитку... будь-який процес розвитку створює передумови для подальшого розвитку» [16, С.156]. Очевидно, що процес формування, проростання нових інституційних форм і відфільтровування відживших, визначається саме людською діяльністю. Розуміючи і приймаючи «підйоми і падіння», як історичну неминучість соціально-економічна практика виробляє способи зробити цей процес більш продуктивним і менш руйнівним, адаптуючись до зовнішніх і внутрішніх викликів і створюючи адекватні інституційні форми.

Процес формування, проростання нових інституційних форм виробляють способи зробити цей процес більш продуктивним і менш руйнівним, адаптуючись до зовнішніх та внутрішніх викликів і створити відповідні і адекватні інституційні форми. Як відмічав Д. Норт, «ключем до довгострокового зростання являється забезпечення не локаційної, а адаптивної ефективності. Ефективні політико-

[Введіть текст]

економічні системи породжують гнучкі інституційні структури, що здатні подолати потрясіння і зміни, які є неминучі» [17].

В суспільстві важливу роль відіграє також інституційне середовище. Воно формується багатоманітністю інституційних форм, що виражаються в сукупності закладів, законодавчими документами, юридичними нормами і т. д. саме це середовище повинно бути достатньо розвинутим, адекватним до потреб економічного, соціального і політичного розвитку країни. Саме воно виступає в якості зовнішнього середовища для соціальних акторів і економічних агентів, воно приймає, «схвалює» або «не вдобряє» їх діяльність і функціонування. Оскільки більшість інститутів можуть функціонувати лише в певних соціокультурних координатах, то можемо говорити про певні інституційні матриці як об'єктивній характеристиці, об'єктивному фундаменті певного суспільства. Саме тут заслуговує на увагу інституційна матриця С. Кірдіної, під якими вона розуміє стійкі, історично сформовані системи базових соціетальних інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – політики, економіки, ідеології, латентно визначають все багатоманіття і спрямованість процесів, які відбуваються на «поверхні» соціального життя. Базові соціальні інститути, як первинні, вихідні соціальні форми складаються, на думку С. Кірдіної, при виникненні держави в результаті пристосування населення, що проживає на території держави, до зовнішніх умов існування. Інституційні матриці зберігають свою природу і визначають подальший характер історичної еволюції держави. Часто вони інваріантні відносно діяльності людей, хоча проявляються в різних інституційних формах, які обумовлені історичним і культурним контекстом [18]. Цілий ряд положень цієї теорії досить продуктивні і не викликають сумнівів. Це - і сама ідея інституційних матриць, про яку раніше писали К.Поланьї, Д. Норт, як про системи взаємно пов'язаних базових соціетальних інститутів, підкреслення системного характеру інститутів, їх стійкості функціонування та історизму. При чому історичність як характеристика інститутів проявляється двояко – як результат їх походження і як закономірності подальшого розвитку. Інститути як породження

[Введіть текст]

соціокультурної системи пов'язують минуле із сьогоденням і майбутнім, формуючи тим самим поступальний їх розвиток.

Визначальним стає той факт, якщо інституційне середовище не в змозі виконувати відповідні функції, то параметри розвитку конкретних суспільств погіршуються. Виявом цього виступає скорочення об'ємів національного виробництва, зниження якості послуг, падіння рівня життя населення, і, відповідно, перехід значної частини економіки в тіньову, неформальну економіку.

Досить цікаву варіант інституційних змін описав А. де Токвіль, який писав, коли стає очевидним, що попередні інституційні форми не функціонують і руйнуються, відмічаються млявістю і занепадом, тоді «нові начала, поступово і з обережністю вводяться в життя старого суспільства, наповнюючи його новою силою» [19].

Варто відмітити, що інституційні зміни здійснюються людьми. Вони є результатом людської практики, в процесі якої постійно здійснюється складання і конструювання різних інституційних форм. Якщо ці форми дозволяють вирішити певні проблеми, вони фіксуються в суспільній свідомості, легітимуються і набувають статус норми.

Якщо здійснити узагальнення, то існує два основні варіанта зміни і становлення інститутів – це революційний та еволюційний шлях. Якщо революційний шлях розвитку є більш радикальний, ніколи не являються абсолютно дискретними. Саме через функціонування неформальних норм та інститутів, що беруть свій початок в культурі певного суспільства. Вони не піддаються швидкій зміні, а лише поступово, як реакція на нові формальні рамки і умови.

При чому, деколи в суспільстві відбувається неузгодженість між формальними та неформальними інститутами та нормами, що приводить до появи, за визначенням І. Дискіна, «інституційного зазору», виникає феномен «інституційного двовладдя» або подвійної інституціоналізації, а значній кількості людей потрібно дотримуватись подвійних норм, при чому вплив неформальних норм та інститутів може бути навіть сильніший, ніж формальних. Це ми можемо спостерігати в таких соціальних характеристиках, як поширення подвійної

[Введіть текст]

зайнятості, у оцінках рівня корупції, стану криміналізації суспільства. Цей стан неконгруентності, тобто несумісності імпортованих інститутів до культурних традицій і інституційної структури особливо поширений в такій сфері суспільного життя, як зайнятість населення і тих способах, самозабезпечення, які виробляє населення певної території на протязі довгого часу (самозайнятість в особистих присадибних господарствах, трудова міграція, збиральництво і т. д.).

Дуальний характер інституційного середовища, набуває враженої специфіки в умовах інституційних змін, в перехідних станах суспільства. По мірі зростання альтернативних інститутів порушується інституційний баланс, як між формальними інститутами, так і між неформальними інститутами, а також між новими формальними і старими неформальними інститутами. Таким чином може виникнути феномен подвійної інституціоналізації як специфічної ознаки перехідного суспільства.

На думку українських дослідників Є.Головахи та Н.Паніної, пострадянська деінституціоналізація, як процес руйнування старих інституційних утворень і зміни соціальних правил привів не просто до становлення нових соціальних інститутів, а до процесу подвійної інституціоналізації, що ґрунтується «на згоді людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим існуванням наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціональності» [20]. Ключовими положеннями цієї концепції про подвійну інституціоналізацію є наступні моменти:

- 1) системотворчі інститути радянського суспільства (державний патерналізм, наявність пільг для правлячої еліти...), утративши свою легальність, не втратили своєї легітимності;
- 2) нелегальні (тіньові) інститути радянського часу (тіньовий, неформальний ринок праці, блат і корупція) «трансформувались» в легальні інститути «перехідного суспільства», але не здобули потрібної легітимності в силу їх масового сприйняття в якості «узаконеного беззаконня»;

[Введіть текст]

3) більшість громадян України знаходяться в стані амбівалентності, що проявляється «в масовій згоді жити в такому інституційному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, і легітимність – збереження мімікріованих старих інститутів» [20].

Таким чином, шлях інституційних змін представляє собою процес самоідентифікації суспільства із врахуванням минулого, як позитивного, так і негативного. Так само і запозичені економічні і інші інститути приймають звичайні для місцевих традицій форми, змінюючись і пристосовуючись до існуючих в країнах умов.

Виходячи із трактувань інституційного підходу, неформальну економіку трактують як сукупність неформальних правил, які регулюють господарську практику поряд із формальними нормами. При такому підході неформальна економіка розглядається не як фрагмент реальності (структурний підхід), а як універсальна характеристика економічної практики. Неформальні інститути сформовані і закріплені в нормах, звичаях, моделі поведінки людей, як способи вирішення певних життєвих колізій. Таким чином формальні інститути – результат свідомого конструювання бюрократичної влади, а неформальні інститути – це результат спонтанної взаємодії людей, що об'єднанні певною культурою і комплексом соціальних норм. Тобто формальні інститути гарантуються законом, а неформальні підтримуються «приватно», через особисту взаємодію і механізм репутації.

Саме інституційний підхід не передбачає виділення сегментів, але показує на «наскрізний» характер неформальних інститутів, що співіснують із формальними інститутами.

Ми притримуємось думки, що неформальність розглядається не як тип господарювання, локалізований за певним принципом, а як характер економічних відносин, не обмежений певним ареалом і принципово можливий і необхідний в будь-якій господарській організації, при будь-якій формі економічної діяльності. [21]

[Введіть текст]

Найбільш простою причиною неформального регулювання будь-якої діяльності виступають неминучі «прогалини» формальної регламентації. Проте і прописані (формалізовані) правила можуть ігноруватися, підмінятися неформальними домовленостями в процесі деформалізації [22].

Крім того, існує діяльність, що історично розвивається за відсутності формальних норм, наприклад, домашня економіка і реципрокні обміни домогосподарств. Неформальні практики, що пронизують всі форми економічної реальності, - це компроміс формальних правил і соціальних норм. Тобто неформальні практики укорінені в зазорі законів і неписаних норм поведінки і чим глибший цей зазор, а також чим слабший механізм примусу до виконання закону, тим різноманітнішими є неформальні практики. Люди можуть відтворювати неформальні практики, не будучи здатними артикулювати їх. Але і способи до рефлексії і вербалізації навряд чи зможуть скласти їх словесний портрет в силу їх виключної контекстуальної і пластичності. Образно кажучи, неформальні практики - це мости, опорами яких є, з одного боку, законодавчі правила, з іншого, соціальні норми [23].

Співвідношення формального і неформального регулювання має, як мінімум, три градації. Неформальні практики можуть:

- витіснити формальні правила, підміняючи їх;
- займаючи простір, вільний від формального регулювання;
- порушувати «не букву, але дух закону», використовуючи правовий документ як інструмент досягнення неформальних домовленостей.

Нами підтримується саме інституціональний підхід, який акцентує увагу на співвідношенні бюрократичного управління і соціальної самоорганізації, на природі і якості неформальних інститутів як регулятивної основи не прописаних ролей і структурних позицій [24].

Інститут є процесом інституціоналізації, що характеризується переходом кількісних змін в господарських взаємодіях в нову якісну визначеність. Якщо одиницею аналізу, первинним елементом інституту виступає «інституція», то одиницею аналізу процесу інституціоналізації вступає «рутина», під якою

[Введіть текст]

розуміються регулярно повторювальну діяльність індивідів, що забезпечує використання ресурсів оптимальним способом. Як відмічалось раніше, як тільки взаємодія між людьми, стає звичною, повторювальною виникають «інституції», які в процесі поширення і відтворення закріплюються в стійких нормах і правилах. Відносини рутинізації складають сутнісний аспект процесу інституціоналізації. Рутини (французьке *routine*, от *route* - дорога) – це несвідоме слідування звичаям, діяльність за шаблоном. Рутини, як структуровані сукупності «типових реакцій», що пов'язують індивідів між собою і навколишнім середовищем досліджувались Р. Нельсоном і С.Уінтером. Саме вони поглибили аналіз рутин, показуючи, що рутинізація є шляхом до зниження трансакційних витрат.

Неформальні правила можуть не мати конкретних «авторів». Вони часто ґрунтуються на нормах, які передаються із покоління до покоління, а брати участь в їх «відтворенні» здатні, в тому числі, і агенти, які не володіють легітимною владою і правами власності. Зміст таких правил не фіксується в документальній формі, а якщо це і відбувається, то дані правила не мають правового статусу і безумовної примусової сили. Саме їх виконання в більшій мірі ґрунтуються не на примусовій структурі держави, а на соціальній капіталі, в основу якого є довіра і репутація учасників ринку, та впевненість в тому, що інші знають ці правила і готові їх дотримуватись. Саме тому, неформальні правила, інститути є складнішими, ніж формальні приписи, піддаються свідомому впливу і не можуть змінюватись істотним чином за бажанням окремих впливових суб'єктів (особливо за короткий період часу).

Неформальні інститути і норми менш визначені, вони можуть піддаватись різним поясненням та інтерпретаціям. Багато питань, про їх функціонування не прописані, але навіть не оговорюються, а просто мають на увазі і сприймаються, як даність. Часто зміст цих правил і їх функціонування приховане від сторонніх, їх не прийнято обговорювати. Якщо «незнайомі» учасники ринку посягають на ресурси та доходи без знання неформальних правил, то високою є ймовірність де завуальованості їх претензій.

[Введіть текст]

Таким чином, неформальні правила можуть виникати двома шляхами. По-перше, як доповнення до формальних приписів, заповнення інституційних пустот. По-друге, неформальні правила часто виконують норми альтернативи, свого роду паралельного світу, що функціонує поряд із формальною економікою.

Частота трансакцій впливає на ступінь рутинізації: чим частіше повторюється діяльність, тим більше воно стає рутинною. Коли одиничні, випадкові взаємодії господарських суб'єктів багаторазово повторюються, накопичуючи кількісні характеристики процесу, то така взаємодія стає узгодженою і відповідно формуються інституції (це ми можемо віднести і до неформальної зайнятості). Інституції представляють собою систему цінностей, звичаїв, що обумовлюють можливість організації людської діяльності при деяких суспільних обмеженнях. Іншими словами, інституції - це уявлення людей про те, як «потрібно діяти». Якщо відбулася локалізація деякої особливої форми взаємодії, то в кінцевому рахунку виділяється коло суб'єктів цієї господарської взаємодії, і формуються обмеження, що обмежують їх спільну діяльність правилами і нормами, які сприяють досягненню цілей найбільш ефективним способом. Інституціоналізація, таким чином, представляє собою багаторівневий процес: від рутини через інституцію – до норми. Алгоритм (сукупність взаємопов'язаних елементів, що володіють інтеграційною якістю) процесу інституціоналізації виглядає наступним чином: 1. Виникнення потреби в реалізації трудового потенціалу; 2. Багаторазове повторення діяльності, що сприяє задоволенню потреб - рутинізації; 3. Формування загальних цілей, досягнених спільною взаємодією; 4. Виникнення «інституцій» неформальних трудових відносин; 5. Поява норм і правил в процесі самостворювальних взаємодій в сфері неформальних трудових відносин; 6. Встановлення системи санкцій для підтримання норм і правил, диференціація їх використання в окремих випадках; створення системи статусів і ролей в сфері неформальної зайнятості; 7. Структурно-функціональне оформлення інституту неформальної зайнятості.

[Введіть текст]

Завершенням процесу інституціоналізації можна вважати створення норм і правил структурованої само відтворювальної системи, що має внутрішню організацію, схвалюється більшістю учасників економічного процесу. Інституціоналізація має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація узвичасної (опривыченних) діяльності. Будь-яка діяльність, яка часто повторюється, стає прикладом і може бути реалізованою в майбутньому таким же способом. Як ми і відмічали, що будь-яка типізація, є передумовою і умовою становлення інституту.

Інституціоналізація (або формування стабільної інституційної структури економіки) представляє собою закріплення набутих або імпортованих правил і норм в стійких формах інститутів і організацій, які можуть приймати як легальну, так і нелегальну форми, що забезпечують систему екзогенних обмежень для господарських суб'єктів.

Одні аналітики звертають увагу на недостатність формальних правил в економіці і необхідність заповнення певного «інституційного вакуума». Інші, навпаки, показують на достатність (або навіть зайву) ступінь формальної регламентації і бачать основну проблему в тому числі, щоб примусити працювати вже прийняті закони [25].

Ми притримуємося думки, що головною проблемою, можливо, є не дефіцит або надлишок формальних правил, а їх структура, а також спосіб, через який вони вводяться в господарську систему. І головним є питання, які найбільш поширені форми взаємозв'язку формальних і неформальних правил.

Неформальна економіка і занятість багатofункціональна. З одного боку, вона грає роль своєрідної "звалища" відживаючих інститутів, забезпечуючи тимчасове виживання міських і сільських маргіналів, консервуючи рудиментарні форми виробничих відносин (наприклад, сімейні неформальні "мікрофірми" засновані багато в чому на архаїчних відносинах особистої залежності). Інституціоналізація (або формування стабільної інституційної структури економіки) представляє собою закріплення набутих або імпортованих правил і норм в стійких формах інститутів і організацій, які можуть приймати як легальну, так і нелегальну форми, що забезпечують систему екзогенних обмежень для господарських суб'єктів.

[Введіть текст]

З іншого боку, неформальна економіка можна розглядати і як "дублікат" пануючих у даний період інститутів: неформали виробляють звичайні товари і послуги, що споживаються суб'єктами офіційної економіки, причому замовлення для неформального сектору часто лунають із боку "формального" бізнесу. Нарешті, неформальна економіка і занятість є "полігоном" нових інститутів: будучи сукупністю дрібних і найдрібніших підприємницьких одиниць, з легкістю змінюють асортимент, технологію, зовнішні і внутрішні господарські зв'язки, демонструючи найвищу гнучкість і виживання. Згідно з концепцією Е. де Сото, саму промислову революцію XVIII століття, що поклала початок сучасній капіталістичній індустрії, можна розглядати як результат боротьби капіталістів-"неформалів" з меркантилістськими державним регулюванням, марно намагалися законсервувати цехову систему і виняткові привілеї торгових та інших монополій. Саме "тиха революція" неформальних виробників створює конкурентне ринкове середовище в сучасних країнах "третього світу". Нарешті, підприємництво, занятість в неформальному секторі в Україні та інших країнах колишнього «соціалістичного табору» розвивається саме на ґрунті традицій раніше забороненого тіньового бізнесу.

Таким чином, в результаті аналізу даного питання можна зробити наступні висновки і узагальнення:

Формальні інституційні системи в період реформ відбуваються на основі домінування неформальних, тіньових відносин і інститутів над формальними відносинами і інститутами.

Інституційну природу перехідних суспільств визначає зміщення від формальних «правил гри» до неформальних, від явних контрактів до неявних, від стандартних трансакцій до персоналізованим угодам.

Неформальні практики, які з'явилися в радянській економіці, в теперішній час поширилися і активно реалізуються в політиці, соціальній сфері і навіть культурі. Це значить, що період ослаблення інституційних систем не просто затягнувся, а приймає стійку, стабільну форму і суспільство опиняється в стані стаціонарної інституційної неврівноваженості.

[Введіть текст]

Справжні труднощі полягають в тому, щоб ураховувати відношення людей до проблем розвитку легалізації своєї неформальної зайнятості. Переважають певні стереотипи, які суперечать логіці економічного аналізу, прикладам успішної бізнес-практики і бажанню вчитися новим методам. Важливо побачити, зрозуміти і врахувати стереотипи поведінки і мислення. Тому потрібно підкреслити важливість зв'язку між культурою і національною конкурентноздатністю. Ставлення людей до таких понять, як підприємництво, економіка або конкуренція зумовлюють якість і спрямованість їх стратегічних рішень. Потрібно врахувати спосіб мислення, який переважає при здійсненні підприємництва, і формування стратегій і реакцій на виклик, з якими щоденно стикається підприємництво. Наприклад, необхідно зрозуміти націю за тим, що деякі конструктивні групи думають про основні проблеми сьогодення. Певні поширені моделі ментальності є перешкодою до змін. Труднощі більшості реформ саме і полягають в тому, що реформатори передбачають вирішення проблем, що не повністю зрозумілі людям, які не розділяють їх погляди і інтереси. Нове розуміння реформ повністю не реалізується на практиці, оскільки воно вступає в протиріччя з внутрішніми образами того, як сформований світ, образами, які обмежують нас звичною манерою мислення і поведінки. Через це дисципліна управління нашими моделями ментальності - усвідомлення, перевірка і зміна наших внутрішніх картин будови світу – може стати головним кроком вперед для подальших реформ.

Передбачається наявність необмеженого числа ціннісних шкал, які пов'язані з конкретним соціокультурним контекстом. Логіка в даному випадку така: щоб поводитися раціонально, індивід змушений врахувати можливу реакцію на свої дії з боку інших індивідів. Характер цієї реакції багато в чому залежить від соціальних умов (уявлень, традицій, норм), специфічних для даного локального утворення. І те, що виглядає раціональним в одному середовищі, в інших обставинах може виявитися безглуздістю. Таким чином, врахування історичного і культурного контексту підштовхує нас до визнання не однієї, а цілої галереї способів раціональності. Економісти намагаються обійти ці підводні культурологічні камені. Вони спрощують свої моделі за допомогою припущень

[Введите текст]

щодо існування ієрархії між різними культурами. Передбачається, що суспільства діляться на сучасні (раціональні) і традиційні. Причому перші свідомо вище других за рівнем економічного розвитку, а другі еволюціонують у бік перших. По суті за цим вбачається присутність етноцентризму: раціональне тільки те, що вважається таким в контексті конкретної культури, а інше оголошується ірраціональним.

В дійсності багато фактів говорить про те, що елементи традиційних культур часто суперечать сучасним видам діяльності і не відповідають вимогам сучасної “економічної людини” взагалі. Серед широких прошарків населення продовжують зберігати свою значимість глибокі архаїчні уявлення про працю, багатство, професійну діяльність, підприємництво і легалізацію зайнятості.

Варга Наталія Іллівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету. моб. тел. - +380951912577 ел. адреса – Ignatola23@gmail.com

Контакти:

Факультет соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили
вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв. Україна, 54003

Електронна сторінка

Електронна пошта: mdgu_sociologia@mail.ru

Контактний номер: +38 066 451 49 14 (Ляпіна Людмила Анатоліївна)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізованого процесу. – К.: Українські промені, 2001. – С. 16.
2. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 200 с.
3. Ядов В.А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности // Мир России. – 1995. – № 3-4. – С. 158.
4. Ядов В.А. Посткоммунистическая трансформация с позиций современных теорий. – <http://www.socioline.ru>.
5. Гайдар Е.Т. Экономика переходного периода. – Финансово-кредитный

[Введите текст]

словарь. – mslobod@iet.ru.

6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. / Д. Норт - М.: Начала, 1997. С. 56).
7. Дементьев В. В. Что мы исследуем, когда исследуем институты / В.В. Дементьев // Экономический вестник Ростовского государственного университета. № 1, с. 13-30.
8. Капелюшников Р. Институциональная природа переходных экономик: российский опыт современного / Р.Капелюшника // Кто и когда стремится вести Россию. – под. общ. ред. Т.И. Заславской - М.: МВШСЭН, 2001.
9. Заславская Т.И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т.И. Заславская // Кто и когда стремится вести Россию. – под. общ. ред. Т.И. Заславской - М.: МВШСЭН, 2001.
10. Веблен Т. Теория праздного класса. / Т. Веблен – М., 1984
11. Петрушина Т.О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. / Т.О. Петрушина – К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. – 544с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений. / П.Штомпка. – М.: Аспект Пресс. – 1966
13. Хижняк Л.М. Особистість і світ підприємницьких організацій у суспільстві, що трансформується / Л.М. Хижняк // Вісник Харківського державного університету. – № 433. – Харків, 1999. – 200 с.
14. Макеев С. Социальный институт: функция, генезис, структура / С. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. - №4 – С.43-56)
15. Шумпетер Й. Теория экономического развития. / Й.Шумпетер. – М.:Пресс. - 1982.- с. 156).
16. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. – Т.5. – М.: Мысль. - 2004.
17. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X-Y-теорию. / С. Кирдина. - Издание 3-е- СПб.: Нестор-История, 2014. - 468 с.
18. Токвиль А. Старый порядок и Революция. (1856). / А. Токвиль. - Москва: Московский философский фонд, 1997, с. 22

[Введите текст]

19. Головаха Е. Панина И. Постсоветская деинституционализация и становление новых институтов в украинском обществе / Е. Головаха. И. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4. – С.17
20. Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни: Пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. – М.: Университетская книга, 2005.
21. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления. / В.В. Радаев. - М.: ГУ- ВШЭ, 2003
22. Ledeneva A. How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business // Ithaca: Cornell University Press, 2006.]
23. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. / С.Ю. Барсукова. - М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2004.)
24. Нестеренко А. Переходный период закончился. Что дальше? / А. Нестеренко // Вопросы экономики. 2000. № 6. С. 4—17).